

Цветанка Янакиева, Грета Стоянова (Шумен, България)

ЦЕНЕН ПРИНОС КЪМ ИЗСЛЕДВАНЕТО НА МАТЕРИАЛНАТА И ДУХОВНАТА КУЛТУРА НА ПЪРВОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО

Християнската култура в средновековна България. Материали от Националната научна конференция „Плиска и християнските центрове на Европа“, Шумен, 2–4 май 2007 година (По случай 1100 години от смъртта на св. княз Борис-Михаил (ок. 835–907 г.). Отг. ред. Павел Георгиев. Велико Търново, 2008. 447 с.

Сборникът с материалите на Националната научна конференция „Плиска и християнските центрове на Европа“, посветена на 1100-годишнината от смъртта на свети княз Борис-Михаил, съдържа 42 публикации на „автори с различни научни интереси в областта на българската медиевистика, обединени от интереса към делото и личността на свети княз Борис-Михаил като родоначалник и покровител на християнството в България“ (Предговор, с. 9).

Сборникът се открива с изследването на *Василка Търкова-Замова* „Три папи и двама патриарси в Църковната политика на Борис I (през погледа на някои български историци“ (с. 13–22), в което се предлага съдържателен обзор на библиографията по темата, поднесена критически и в пълнота, като са анализирани и публикации от последните години. Авторката аотира не само най-представителните тези и мнения, но и по-малко популярни, като на практика създава цялостен пътеводител в проблематиката за покръстването и княз Борис I.

Статията на *Ани Данчева-Василева* „Сердика (Триадица, Средец) – епископски и митрополитски център IV–XII век“ (с. 23–34) разглежда най-съществените моменти от историята на Сердикийската епископия (митрополия), които я представят като значим религиозен център с интензивна религиозно-административна дейност, както по времето на Византийската империя, така и в периода на Първото българско царство.

В едно от последните си изследвания „Българските ханове и християнството“ (с. 35–41) непрежалимият *Рашо Рашев* полага на анализ контактите на българските ханове, управленската върхушка и населението с християнството с оглед на проникването и утвърждаването му в България. Открити са основните моменти на тези процеси като изоморфни на съответните етапи и процеси в Римската империя – свързани с владетелите/двора и политическите взаимодействия между България („българи“) и Византия („християни“) (с. 39–40).

В статията на И в а н Й о р д а н о в „България при Борис I (852–889, † 907). Приносът на сфрагистиката“ (с. 42–58) критически се изследват български печати: два печата на Борис-Михаил, 3 печата на българската църква от 864–893 г., както и 5 печата на различни институции в средновековна България. Привличат се и над 125 византийски печати от територията на днешна България – 6 императорски и 119 печата на служители на централната и провинциалната администрация (гражданска и църковна). Специално внимание е отделено на личности и институции – потенциални получатели в столиците Плиска и Преслав.

В своето изследване „Географският ареал на разпространение на печатите на княз Борис-Михаил (864–889)“ (с. 62–66) Ж е н я Ж е к о в а установява топографското разпространение на печатите с името на Борис-Михаил като очертаващо вътрешната област на държавата между Силистра (на север), Поповско (на запад), Ветрен, Пловдивско (на юг) и Варна (на изток). Изследванията в това направление разкриват характера на кореспонденцията между притежателя на печата и адресата, изясняват историята на отделни селища, крепости, манастири и разкриват нови насоки за изследване.

В „Княз Борис-Михаил – „Римската връзка“ (с. 67–72) Д и м о Ч е ш м е д ж и е в разглежда традицията за представяне на българския владетел в Римската църква, коментират се изображенията на княз Борис-Михаил в пергаментния Иполитов сборник (Чудов № 12, ГИМ, втора половина на XII – началото на XIII в.) и в Син. № 262, (ГИМ, първата трета на XII в., с препис на Учителното евангелие на Константин Преславски), както и връзката със св. Иполит по линия на епископ Формоза и фреската от хълма на Монте Челио в Рим, при която Борис-Михаил е коленичил пред св. Иполит Римски (самата капела е построена от папа Формоза).

Според Д. Чешмеджиев връзката между тези изображения на Борис I не е случайна.

„Ужасяващият събор (Synodus horrenda) от 897 г. (за посмъртно проведения „съдебен процес“ над папа Формоза (891–896) и последниците от него)“ е тема, представена от Л и л я н а С и м е о н о в а (с. 73–81). Авторката подробно разкрива съществените политически и църковни последици, които влияят в определена степен върху управлението на българския княз Борис I.

В „Българските пратеници в Рим (866–870) и славянската литургия за българите“ (с. 83–92) Т р е н д а ф и л К р ъ с т а н о в идентифицира пратеника Петър като комит, чъргубиля и съдия и го отъждествява с книжовника Петър Черноризец, привежда аргументация за идентификация на боил Йоан с книжовника Йоан Екзарх, а пратеника Георги – със синкел Георги. Въведените нови извори и предлаганите идентификации убеждават автора, че на срещата в Рим през 868 г. папа Адриан II е признал славянската литургия благодарение на българите, вследствие на което новият славянски език за богослужение поема пътя на триумфален възход в историята.

„Свети княз Борис и митът за мнимото „избиване на 52 болярски рода“ е заглавието на статията на Г е о р г и Т о д о р о в (с. 93–103), в която той подлага на съмнение мита с общо-българско разпространение за избиване на 52 болярски рода чрез критически анализ на българския превод на гл. XVII от знаменитите „Отговори на папа Николай по допитванията на българите“. Авторът интерпретира латинската лексема *proles* не като „родове“, а като „синове“. В търсене на източника на този мит Г. Тодоров стига до чеха Константин Иречек, чийто авторитет по-късно спомага за налагането на тази трактовка на историческото сведение за наказанието на 52-мата боляри. Авторът стига до извода, че „след бунта са били екзе-

кутирани водачите на метежа с техните пълнолетни синове – общо 52 човека. А по-дремните боляри и простият народ са били помилвани“ (с. 103).

В статията „Епископ Николай и формирането на Доростолската (Дръстърската) епархия през 870 г.“ (с. 104–116) Г е о р г и А т а н а с о в обръща внимание на това, че Дръстър (със своето наследство) през 870 г. е един от най-сериозните претенденти за епископска катедра. Като свидетелство за това се посочва надгробният надпис на безименен архидякон, чичо на епископ Николай, починал на 5 октомври 870 г. Тезата е подкрепена и от други доказателства от историята, агиографията, сфрагистиката и археологията.

„Посланието на архиепископ Георги до знатен духовен син“ според Устюжката кормчая от XIII в. (Рум. № 230) (с. 120–124) представя разработка на А н ч о К а л о я н о в, в която той коментира подробно съдържанието на посланието и конкретния повод за написването му. Впоследствие в ръкописната традиция то се превръща в „образец за поучение на духовник към изповядващите се“ (с. 120). Авторът на статията стига до извода, че ограничената свобода, която се предвижда за духовния син от архиепископ Георги, издава статута на знатен заложник (с. 123). Налага се изводът, че адресатът на поучението трябва да се идентифицира с третия син на княз Борис – Симеон, в периода, когато му предстои „знатно заложничество във Византия“.

„Кога е канонизиран княз Борис-Михаил?“ (с. 125–128) е въпрос, на който предлага отговор Х р и с т о Т р е н д а ф и л о в и представя последователността на събитията, довели до канонизацията на княз Борис-Михаил. Авторът разглежда някои противоположни мнения, отнасящи се до ранната или късната канонизация на Борис I. Като ориентир за времето на канонизацията е приведен един гръцки извор за византийско-българските отношения – 23-ото

писмо на Константинополския патриарх Николай Мистик до цар Симеон, датирано от 923 г., в което Борис е наречен „блажен“. Авторът подрежда хронологически събитията, довели до канонизацията на Борис, и определя периода 918–923 г. като предизвикан от църковната независимост процес на спонтанна канонизация на български светци и създаване на национален сакрален пантеон. По всяка вероятност според автора на статията Борис е обявен за светец точно тогава, а с него (или малко по-късно) е канонизиран и починалият през 916 г. Климент Охридски (с. 127). Хр. Трендафилов предполага, че става дума за регионална канонизация, което в римокатолическата традиция се определя като беатизация.

В статия със заглавие „Княз Борис I и земите на юг от Балкана“ (с. 129–135) Ж и в к о А л а д ж о в се спира на връзката между археологически данни и някои сфрагистични паметници от Първото българско царство при управлението на княз Борис-Михаил. Авторът изяснява стратегическото положение на българските земи на юг от Балкана и констатира, че поради близостта им с Византия тези земи са били приоритетни за княз Борис I.

„Сърбия в политиката на княз Борис-Михаил (852–889) и цар Симеон Велики (893–927)“ (с. 136–145) са предмет на анализ в доклада на П л а м е н П а в л о в, който разглежда сведенията от книгата „За управлението на империята“ на Константин Багренородни, като ги съотнася с някои нови археологически паметници (в частност с открития през 2006 г. малък златен конусовиден печат, принадлежащ на сръбския съвладетел Строимир). Наблюденията създават нови възможности за преосмисляне на конкретни прояви в българо-сръбските отношения по времето на княз Борис-Михаил и цар Симеон и предлагат за нова интерпретация отделни страни от проблематиката около началото на сръбската държавност и мястото на

Сърбия в българската политическа стратегия през IX–X в. (с. 136).

Павел Георгиев насочва вниманието си върху „Столиците на княз Борис-Михаил – хронология и типологическа характеристика“ (с. 145–168) като разкрива личната воля и принос на княз Борис-Михаил в българското общество и поврата в държавната политика и обществото след покръстването. На коментар са подложени и причините за пренасянето на владетелската резиденция от Плиска в новата столица Велики Преслав. Разглеждат се последователно главните черти на двата християнски центъра – Плиска и Преслав, като се посочват белезите на тяхната близост и различия. Предлага се аргументирано хронологично уточняване на прекратяването на инвестирането в дворцово и църковно строителство в Плиска от княз Борис-Михаил преди средата на 80-те години и началото на амбициозна строителна програма във Велики Преслав приблизително по същото време (с. 154). Прецизно представените аналогии на новия столичен град с емблематични за източното християнство личности, идеи и символи като император Константин, Йерусалим, Сион представляват значителен принос към изясняването на проблематиката за съотношението между Плиска и Велики Преслав. Много подробно и обосновано се показва уникалността на местоположението и устройството на Преслав. Изтъква се ролята на Борис не само като строител на храмове и манастири, но и като „градостроител“ на двете християнски столици (с. 163). Задълбочените и многостранни наблюдения позволяват на П. Георгиев да формулира актуални задачи за бъдещи проучвания.

В статията „Християнски влияния в градоустройството на Първата българска столица“ (с. 169–172) Андрий Аладжов разглежда изграждането на многобройни църковни постройки като структурообразуващи градоустрой-

ствени елементи. Авторът стига до извода, че „строителството се пренасочва от гражданските към култовите паметници“ (с. 171).

„Манастирите на Покръстителя“ са предмет на изследването на Росина Костова и Казимир Попконстантинов (с. 173–184). Двата автори предлагат съдържателен обзор с богат илюстративен материал, посветен на манастирите от времето на княз Борис I. Изгражда се аргументирана атрибуция на такива забележителни обители като манастирите на св. Климент, на св. Наум, Равненският „Св. Богородица“ и манастира в местността Караачтеке като инициатива на Покръстителя поради личните му ангажименти към разпространението на монашеството в България (с. 173), както и културно-политическите задачи и функциите на манастирите в Равна и Караачтеке. Подчертава се изключителното значение на последните два за мисионерската дейност и покръстването, както и за създаването на „славяноезична писмена култура и книжовност“ (с. 178).

В „Княз Борис I и владетелската църква на Велики Преслав“ (с. 185–194) Маргарита Ваклинова и Ирина Щерева предлагат аргументирана интерпретация на едно от най-новите археологически открития във Велики Преслав с условното наименование „Владетелска църква“ като главен държавен храм на столицата с два ясно очертани периода на изграждане, която е в основата на знаменитата приписка на Тудор Доксов от 907 г. Установяват се аналогии с преславската Владетелска базилика в руския препис на сборника с Иполитови слова с модела на църква в ръката на владетеля. Разглежда се и новооткритият гробищен параклис към най-важния държавен храм, в който вечен покой би могъл да намери човек с изключителни заслуги и висок морален престиж, какъвто е Покръстителят (с.

188). Авторките свързват саркофага и хоросановия постамент от гробищната постройка до южната стена на Владетелската базилика и коментират връзките върху саркофага букви *М* и *И* като начални от името Михаил. Предполага се, че светите останки на княз Борис-Михаил са се съхранявали в параклиса до най-представителната църква във Велики Преслав (с. 189).

Радослав Василев представя резултати от разкопките през ноември 2005 г. на т.нар. Църквище в статията „Църква № 51 в югоизточния ъгъл на Външния град на Плиска“ (с. 195–212). Авторът коментира посочената църква № 51 (по своите особености близка до църквата № 8), в чието изграждане са установени два периода, и гробище до южната стена. Представени са богат илюстративен материал и подробно описание на археологическите разкопки.

„Църковните градежи в Плиска“ са предмет на изложението на Станислав Иванов (с. 213–217). Предложени са наблюдения върху особеностите на църковното строителство в Плиска и е установен кръгът от паметници, отнасящи се към първоначалния етап на това църковно строителство.

Тодор Балабанов представя „Нов манастир с кръстокуполна църква в околностите на Велики Преслав (предварително съобщение)“ (с. 218–226). Авторът съобщава за неизвестен досега манастир в околностите на Велики Преслав от типа на скитовете, чиито археологически особености сочат, че е бил предназначен за замонашена личност от висок ранг от духовното или светското обкръжение на владетеля.

„Преславските предградия“ са предмет на статията на Георги Майсторски (с. 227–233), където той излага свои наблюдения за крайградското строителство на Велики Преслав. Разглеждат се важни данни за характера и структурата на столичните предградия, разположени в близост до крепостни порти, пътища и водопроводи.

В статията „Към въпроса за графичната украса на ранните гръцки ръкописи от Охрид, Cod. Gr. 70 (Inv. 44)“ (с. 234–257) Аксиния Джурова предлага датировка на паметника според особеностите на писмото към средата или втората половина на X в. (за разлика от каталога на Вл. Мошин – X–XI в. или XI в.). Същата датировка сочи и анализът на украсата на основната част, изработена през IX в. и в системна употреба от края на IX и първата половина на X в. Привеждат се аналогии с ранни студийски ръкописи от IX–X в. Сравнението на украсата на охридския ръкопис с тази на Супрасълския сборник позволява на автора да оспори становището на Вл. Мошин за стилистична близост между двата паметника.

В „Бележки върху иконографията на стенната живопис на църквата „Свети Четиридесет мъченици във Велико Търново“ (Notes sur l'iconographie des peintures murales de l'église des Quarante martyrs à Veliko Tarnovo)“ (с. 258–270) Патрик Льокак (Мисури, САЩ) предлага наблюдения върху иконографията на Успение Богородично, сцени от годишния календар върху стените на нартекса и редки изображения на св. Млекопитателници: св. Ана, кърмеща Дева Мария и св. Елисавета, кърмеща малкия св. Йоан Кръстител, като се поддържа мнението за XIV в. като датировка на стенописите. Специално внимание се отделя на редкия образец на тройно изображение на Млекопитателници (св. Елисавета, св. Ана и вероятно самата Богородица), известно само от църквата Санта Мария Антика в Рим.

Веселин Панайотов предлага наблюдения върху „Ранните славянски химнографи“ (с. 271–277), като по-конкретно се спира на историята на българската и славянската химнография за периода IX–XI в.: химнографското наследство на Кирил и Методий, на малкоизвестни и неизвестни Кирило-Методиеви ученици (св. Сава, Сисиний, Ева, Боян, Леон/Лъв) и старобългарските

химнографи от IX–X в. Докс и Йоан.

„За датата и произхода на някои типове енколпиони от средновековна България“ (с. 278–288) е заглавието на статията на Л ю д м и л а Д о н ч е в а - П е т к о в а, в която тя предлага резултати от анализа на 1350 кръста като паметници на металопластиката с оглед на местонахождението, произхода и датировката им. Широкото разпространение на разгледаните кръстове, мястото на производството на повечето от тях, както и съпоставката с установените византийски и руски енколпиони позволява да се говори и за български нагръдни кръстове.

В „Археологически данни за монашеско облекло от „Болярската църква“ в Плиска“ (с. 289–299) И в а н Ч о к о е в предлага изследване на останките от облекло в гроб, разкрит в църква № 31 от Плиска: кожени дрехи, колан и следи от фина тъкан от долно облекло, както и медальонче, свидетелстващо, че покойникът е духовно лице. Съпоставката с аналогични останки от монашески погребения в Киево-Печерската лавра и Зверинецките пещери край Киев помагат за по-точната идентификация на фрагментите от Плиска.

„За един „прочит“ на рисунки-графити с кръстове и „оранти“ от Плиска“ (с. 300–322) е статията на Я н к о Д и м и т р о в, в която са представени рисунки на кръстове върху камък от базилика № 12 във Външния град и техните аналогии с вече публикуваните рисунки-графити от други места в България, предимно от Преслав и други територии на Плиска. Изказва се хипотезата, че рисунките-графити с кръстове възпроизвеждат част от интериора на един от княз-Борисовите храмове – поспециално олтарния интериор и литургичните принадлежности. Графитите с „оранти“, открити в Плиска и Мурфатлар, инспирират у автора възможността да види в тях примитивна реплика на известната миниатюра от Московския

препис на Учителното евангелие на Константин Преславски, представляваща изображението на българския княз Борис-Михаил.

Г е р г а н а И л и е в а коментира „Християнската символика върху археологически паметници от времето на княз Борис Първи“ (с. 323–344). Авторката предлага наблюдения върху паметници на сфрагистиката, епиграфиката, лични вещи с християнска символика – медальони, нагръдни кръстове, пръстени; църковни предмети и литургически съдове с християнски символи, връзани символи от религиозни огради и върху архитектурни детайли с цел датировката им към периода, определен като „времето на Борис I“.

„Нови сведения за българското влияние в Унгария през XI век“ (с. 345–353) представя архим. П а в е л С т е ф а н о в, който изследва свидетелства за историческото присъствие на българи на територията на днешен Банат, за културно-историческа връзка Винаца–Преслав–Чанад и за църквата на Ахтум, българин по произход.

В статията „Изграждането на Варненската крепост и Варненската митрополия (XI–XIV век)“ (с. 354–371) В а л е н т и н П л е т н ъ о в изяснява проблема за времето на изграждане и мястото на варненската крепост и учредяването на Варненската митрополия в светлината на археологическите разкопки във Варна от последните години.

В „Ранносредновековни обеци от Плиска (VII–VIII век)“ (с. 372–380) Т и х о м и р Т и х о в предлага наблюдения относно историята на ранносредновековната металопластика на накити и въвежда в научно обращение две обеци от средновековния фонд на РИМ–Шумен, произхождащи от Външния град на Плиска. Датират се въз основа на аналогия с успешно датирани накити: в хронологическите граници съответно на VII–VIII в. за първата, златна обеца, а втората, сребърна обеца, се датира към

края на VIII в. Мнението за византийския произход на накитите не предизвиква съмнение.

Тонка Михайлова разглежда „Златна ажурна апликация с паун от Преслав“ (с. 381–385) и привежда аналогии с откритата през 1976 г. златна кръгла ажурна апликация с лъв, византийски накит, датиран в X–XI в., намерен на същото място. По предположение на авторката това са апликации от един комплект, продукция на едно златарско ателие.

„Бронзова матрица с изображение на светец-воин от Ранното средновековие“ (с. 386–395) представят Стела Дончева и Николай Николов. В текста се коментира бронзова матрица с релефна фигура на воин-свещец (св. Димитър) в допоясно изображение. Аналозиите се търсят при моливдовули, мозаични църковни пана, оловни иконки, оловни амулети-кутруви. Свързват се с възникването и разпространението извън пределите на Солун на култа към св. Димитър като преславска реминисценция на изкуството от X в. Продължителната употреба на матрицата, довела до деформации в изображението и целостта на пластиката, е свидетелство за интензивна производствена дейност в средновековна България.

Кристина Рау (Берлин) представя „Оловни медальони с изображения на св. Георги и св. Теодор“ (с. 396–400). В статията се предлагат наблюдения върху 8 медальона от този тип с оглед на особеностите на формата и проблемите на датировката им.

В статията „За един кръст от крепостта Лютица до Ивайловград“ (с. 401–406) Бонни Петрунова излага своите наблюдения върху посребрен бронзов кръст от гроб № 13 в проучвания некропол от Лютица и неговите аналогии с находки от Преслав.

В „Метални нагръдни кръстове от следстоличния преславски некропол“ (с. 407–412) Стойчо Бонев разглежда 5 метални нагръдни кръста

– два бронзови, някои със следи от инкрустиран медальон с полускъпоценен камък, оловен плосък енколпион с гравирани твърде неумело човешка фигура и два енколпиона-реликвиари от бронз, като вторият е с гравирани св. Богородица Оранта. Авторът ги датира в хронологични рамки, не по-късни от XII в.

„Солунски ампули с двустранни изображения на светци-воини“ (с. 413–419) са предмет на изследване от Костантин Тотев. Авторът разглежда четири ампули с изображения на светци-воини – две от Британския музей и Лувъра и две от България – от РИМ–Шумен и в частна колекция, като установява общност на иконографския тип на ампулата от Шуменския музей с тази от Лувъра. Надписът върху шуменската ампула определя изображението на втория светец-воин (до това на св. Димитър) като св. Нестор. Това позволява по-точно да се идентифицира второто изображение на ампулата от Лувъра, което досега погрешно беше отнасяно към св. Георги.

Интересен „Златен средновековен кръст от района на Монтана“ (с. 420–424) въвежда в научно обращение Николай Марков. Кръстът е от масивно злато с използване на филигранна техника и грануляция и е сравнен от автора с аналогични атонски и константинополски кръстове.

„Християнската обредност и светци в българския фолклор“ са предмет на изложението на Елена Огнянова (с. 425–433). Авторката предлага многостранен очерк за „християнската обредност, живота и делата на светите люде и тяхното отразяване във фолклора“ (с. 425), семейните обреди и обичаи – сватба, кръщение и погребение. Предлага се и съдържателен очерк за интереса на народното творчество към светите образи на Бог, Богородица, Архангел Михаил и ангелското войнство и популярните светци и на техните земни измерения във фолклора.

Иван Иванов изследва връзката

между „Св. Михаил Воин, Потука и град Стара Загора“ (с. 434–438), като привежда аргументация, че историческият град Потука е бил разположен близо до град Стара Загора. Привличат се археологически и топонимни свидетелства, легенди и се разглежда народната контаминация на Михаил Воин със св. княз Борис-Михаил.

В статията „Реверсивната естетическа концепция на православното изкуство“ (с. 439–445) Р о с т и с л а в а Т о д о р о в а предлага интерпретация на основните естетически категории на християнското изкуство – красота, истина, и пътищата за тяхното постигане, съпоставка на иконопис и религиозна живопис, обратна и линейна перспектива и методите за тяхното изразяване, онтология на образите в иконопис и живопис.

Както се вижда, статиите в сборника предлагат впечатляващо тематично разнообразие, нови интерпретации на известни на историческата наука личности, събития и обекти, нови „горещи“ открития и са достоен принос на изследователите от ХХІ в. към вечната тема за християнската култура в средновековна България.

Не може да отминем без коментар и факта, че това е издание с много сполучливо художествено оформление. Добре подбраните миниатюри на пред-

ната корица и на титулната страница, каменният надпис на задната корица са поредно свидетелство за високия професионализъм на колегиума на издателство „Фабер“ от Велико Търново, който успешно решава нестандартни проекти както в едичионно, така и в художествено отношение. Оформлението на тома е дело на художничката Ваня Чолакова, а автор на корицата е Нейко Геннов. Сполучлива находка е поместената на форзаца икона на св. княз Борис-Михаил от Иван Мърквичка, изписана за параклиса към княжеския дворец в София (понастоящем в катедралния храм „Св. Александър Невски“), според факсимиле от „Споменната книга“ в юбилейното издание по случай 1000-годишнината от смъртта на свети княз Борис през 1907 г., в София. Подобно включване (по инициатива на П. Георгиев) има висока емблематична стойност и ярко демонстрира непрекъсващия интерес на историческата наука към непреходните стойности на културно-историческото дело на св. княз Борис-Михаил. Студиите в Сборника предлагат впечатляващо тематично разнообразие, нови интерпретации на известни на историческата наука личности, събития и обекти, нови „горещи“ открития и са достоен принос на изследователите от ХХІ в. към вечната тема за християнската култура в средновековна България.

*Цветанка Янакиева, Грета Стоянова
Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“*